

RIJEČGRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historijuBroj 41, godina XXI
maj, 2016. [str. 115-124]

© Monos 2016

Poetički, etničko- povijesni i ideološki aspekti heteropredodžbi u romanu *Zmaj od Bosne* Josipa Eugena Tomića

**Dr. sc. Vedad Spahić, vanredni
prof.**

Analiza heteropredodžbi u romanu *Zmaj od Bosne* hrvatskog poznoromantičarskog pisca Josipa Eugena Tomića pokazala je da, uz tvrdokorne stereotipije, književni postupci igraju nerijetko presudnu ulogu u konstruisanju predstava o etničkim, konfesionalnim i socijalnim skupinama, historijskim ličnostima i historijsko-društvenim situacijama. Utemeljena na postulatima Aachenske škole po kojima se predodžbe o narodima shvataju neesencijalistički, odustajanjem od spoznajne dimenzije, analiza je obuhvatila romanesknu predstavu o ličnosti Husein-kapetana, karakterizacije bosanskih muslimana i njihovog načina života, predstave o Osmanlijama, predstave o ženi... pokazujući u kojoj su mjeri imagološki aspekti bitni za razumijevanje autorova nesuspjeha da harmonizira imaginativni i historijski sloj romana.

Ključne riječi: Josip Eugen Tomić, kasni romantizam južnoslovenskog tipa, imagologija, Aachenska škola, stereotipi, predožbe o Bosni i Bošnjacima, ideologija pravaštva, egzotizam, orijentalizam

Roman *Zmaj od Bosne* (1879.) hrvatskog romanopisca i dramatičara Josipa Eugena Tomića, promatran u kontekstu hrvatske proze druge polovine 19. vijeka, ni svojim odnosom spram genoloških normi historijskog romana ni kao literarno postignuće u cjelini, ne spada

u red reprezentativnih ostvarenja ove književnosti. Ne uspjevši prekoračiti stilsko-formacijske granice ka realizmu i moderni koje su ga dijelile od prominentnih savremenika (Novak, Kovačić, Đalski, Kumičić...), ne dosegaši ni u bastardu protorealističke poetike romansijersku snagu jednog Augusta Šenoa, čiji je književni epigon po vlastitom priznanju bio, Tomić će u žanru historijskog romana ostati u okvirima linearno pripovijedane pseudohistorijske hronike, koja trivijalizira Šenin postupak (*Seljačka buna, Kletva...*), uvodeći kao *movens* narativnog toka intrigantne romantičarsko-sentimentalne epizode, s naglašenom težnjom ka mistifikaciji historijskih zbivanja i protagonista. Kompozicioni slijed četrnaest poglavlja romana *Zmaj od Bosne* prati smjenjivanje historijskih i sentimentalno-lirski intoniranih epizoda, s likovima 'kadriranim' u trenucima njihovog najintenzivnijeg ljubavnog ili patriotskog zanosa. Ove prološke napomene su važne budući da Tomićevi književni postupci igraju nerijetko presudnu ulogu i u konstruisanju predstava o etničkim, konfesionalnim i socijalnim skupinama, historijskim ličnostima i historijsko-društvenim situacijama, koje ulaze u predmetni vidokrug naše analize¹.

Siže romana u linearnom pripovjednom slijedu zavidnom hronološkom i faktografskom preciznošću obuhvata događanja od proljeća 1828. godine, kada se vojska pod vodstvom bosanskih kapetana i begova skuplja na Orlovom polju u sjeveroistočnoj

Bosni, sa namjerom da krene u rat protiv Rusa, zatim događanja koja su prethodila bunu Husejn-kapetana Gradašćevića, ključne momente same bune, do 1833. godine i Gradašćevićevog odlaska iz Osijeka preko Beograda u Istanbul te progonstva u Trabzon. Nit hronološkog izlaganja događaja na pozornici povijesti presijecana je kompleksom dinamičkih motiva romantičarskog poetološko-tematskog registra – ljubavnim zapletima, intrigama, zavjerama i izdajama, koji, kako ćemo vidjeti, stoje u kauzalnoj vezi sa raspletom na povijesnoj razini priče. Fenomen drugog i drugosti u tom je kontekstu neodvojiv od Tomićeve interpretacije kontroverznih okolnosti koje su uslovile Gradašćeviću bunu te njenih deklarativnih i stvarnih političkih ciljeva. U tu svrhu zanimljivo je usporediti Tomićevu povijesnu naraciju sa heteropredodžbama i stereotipijama koje donose narodne predaje i legende, s jedne, te historiografijom i njenim znanstveno-istraživačkim uvidima u predmetnu problematiku, s druge strane. U okviru takvog pristupa, respektujući etablirane disciplinarne standarde², naše će se imagološko istraživanje fokusirati na:

- romanesknu predstavu o ličnosti Husein-kapetana kao središnje figure tematiziranih historijskih zbivanja
- karakterizacije (heteropredodžbe iz etničke perspektive samog autora) bosanskih muslimana i njihovog načina života, s

1 Analiza je zasnovana na teorijsko-metodološkim polazištima discipline koje poslije Drugog svjetskog rata pod nazivom komparativna/književna imagologija postupno zadobija status legitimnog analitičko-interpretativnog pristupa unutar komparativne književnosti. Predodžbe/slike o stranim zemljama i narodima utkane su u europsku književnu kulturu od njezinih antičkih početaka do savremenosti. U književnoj povijesti one postaju predmetom intenzivnijeg proučavanja od dvadesetih godina prošlog stoljeća. Književna imagologija dijeli istraživački interes s mnogim savremenim paradigmama društvenih i humanističkih znanosti, ponajprije sa socijalnom psihologijom, kulturnom antropologijom i postkolonijalnim studijima...

2 Temelje savremene imagologije kao discipline postavila je tzv. Aachenska škola predvođena Hugom Dyserinckom 60-tih i 70-tih godina prošlog stoljeća insistirajući na tome da se "predodžbe o narodima shvataju neesencijalistički, odustajanjem od njihove spoznajne dimenzije. ... Heteropredodžbe i autopredodžbe shvaćaju se i istražuju kao diskurzivne tvorbe – nastoji se proniknuti u tajnu njihova nastanka te mehanizme njihova širenja, modificiranja i zamiranja. Pritom se, naravno, prelaze granice književnog i zadire u društvenopovijesni kontekst" (Davor Dukić: *O imagologiji*, u *Kako vidimo strane zemlje*, zbornik, priredili: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 9.)

posebnim osvrtom na moguću ideološku pozadinu izgrađene predstave

- predstavu o ženi koja kod Tomića figurira kao tipski lik sa precizno određenom funkcijom u strukturi romana
- predožbe o Osmanlijama
- sliku srpskog kneza Miloša Obrenovića i njegove političko-diplomatskoj akcije u kontekstu bosanskih događanja 1831/32.godine

Treća decenija 19. vijeka bila je jedno od najkritičnijih razdoblja u dugoj povijesti Osmanske imperije, a obilježili su ga: ratovi sa Persijom i Rusijom, čija će vojska 1828. osvojiti i prvobitnu osmansku prijestonicu Edirne, zatim narodne bune u Albaniji i Grčkoj, faktičko osamostaljenje egipatskog namjesnika Muhameda Alija, srpski ustanci i opća unutarnja nestabilnost izazvana reformističkim nastojanjima tj. pokušajem ukidanja janičara i ajanstva te likvidacijom timarskog sistema i uvođenjem tanzimata pod sultanima Selimom Trećim i Mahmudom Drugim.

Ajanluk kao ustanova lokalne uprave formiran je u Bosni u prvoj polovini 18. vijeka. "U većini kadiluka gdje su postojale kapetanije funkciju ajana preuzeli su kapetani. Tako je došlo do spoja ajanske i vojne kapetanske funkcije u jednoj ličnosti, odnosno nasljednim putem u jednoj porodici. Ova činjenica dovodi do snažnog jačanja ekonomskih i političkih pozicija svih bosanskih kapetana, kojih je početkom 19. st. bilo 39"³. Takve će okolnosti od bosanskih kapetana/ajana napraviti jednu prilično koherentnu, samosvjесnu i respekta dostojnu političku (i vojnu) grupaciju, pa će još francuski konzul u Travniku Pjer David ustvrditi da su bosanski ajani "kao neosporni gospodari u kadilucima, učinili od Bosanskog pašaluka jednu svoju osobenu konfederaciju"⁴. Sve bi to navodilo na zaključak da je politička i vojna akcija

bosanskoe aristokracije, na čijem je čelu stajao Husejn-beg Gradašćević, bila uslovljena odbranom stačanih feudalnih povlastica i očuvanjem moći, koja je Portinim reformama mogla biti znatno reducirana. Ipak, Gradašćevićom se pokretu teško može osporiti općebosanski karakter koji je i po vertikali i po horizontali prevazišao feudalne zadate klasne okvire s obzirom na široku podršku koju je uživao u gotovo cijeloj Bosni. S tim u vezi nesporno je da političko-administrativna reforma i reforma vojske je imala za cilj, kako zaključuje Esad Zgodić, "...ne samo modernizaciju vojske Osmanskog Carstva nego i eliminiranje pokrajinskih centara moći (a oni su počivali na tradicionalnim vojnim formacijama), koji su bili žarište buđenja etničke samosvijesti i koji su podrivali suverenitet centralne vlasti i prijetili raspadanjem državne cjeline"⁵.

Uočljiva su u historiografskim radovima bosanskih autora prilična neslaganja o prirodi i motivima Gradašćevićevog pokreta. Za jedne pokret "nije antireformski (...)" jer je veoma mali broj reformi koje su se odnosile na Bosnu"⁶, pa je "...želja za samostalnošću, a ne otpor nekakvim reformama..."⁷ pokretački duh Gradašćevićevog pokreta. Drugi, pak, tvrde da su se bosanski kapetani podigli na ustanak "... jer država nastoji tradicionalnu lokalnu upravu, čiji su oni bili nosioci, zamijeniti savremenom činovničkom administracijom", čime bi "...ajani izgubili svoju političku moć"⁸. Treći smatraju da je posve neutemeljena "...tradicionalna predstava o Gradašćevićevom pokretu kao izrazito fanatičnom i konzervativnom, stvorenom da čuva partikularni interes i egzotični status uske elite ekonomske, političke i vojne moći u Bosni", te da je "...sa otpočinjanjem vojnih

3 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BKZ "Preporod", Sarajevo 1998, str. 333

4 Isto, str 334

5 Esad Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedia, Sarajevo 1998, str 325.

6 Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne*, Orijentalni institut, Sarajevo 1996, str 338.

7 Isto, str.177

8 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 333.

reformi Osmanskog carstva na bosanskom tlu ta praktična strana kritike (oružana pobuna, op. O .H. i V. S.) postala dominirajući oblik bošnjačkog iskustva politike toga doba”⁹

Postoji, međutim, opći koncenzus oko deklarativnih ciljeva Gradašćevićevog pokreta, kako onih koji su usvojeni na tuzlanskom skupu januara 1831., tako i onih koji su izraženi u zahtjevima podnijetim velikom veziru na Kosovu, iste godine, a koji su podrazumjevali: izuzimanje od vojnih i administrativnih reformi, nepristajanje na pripajanje podrinskih nahija Miloševoj Srbiji, traženje upravne autonomije za Bosnu čiji bi vezir ubuduće uvijek bio Bošnjak i zahtjev da se na to mjesto carskim ukazom imenuje Husejn-beg Gradašćević.

Josip Eugen Tomić, ostajući u dobroj mjeri vjeran faktima, ustanički program gotovo u cjelosti inkorporira u historijske izvještaje koji su sastavni dio romana. Zanimljivo je, međutim, promotriti kako autor vidi prirodu događaja i kakvu motivaciju podlaže kao opravdanje za djelovanje junaka. Već u prologu romana, dajući izvještaj o burnim godinama koje su prethodile centralnoj temi romana, obavještava nas da su bosanski begovi već poslije smrti po zlu upamćenog Dželaludin-paše “...odlučili na život i smrt boriti se proti reformama cara Mahmuda, koga su zbog tih reforma zvali porugljivim imenom *đaur-sultan*. Bosanski begovi zakleše se vjeron svojih djedova da će proti tim novotama ustati sa sabljom u ruci i braniti stare svoje povlastice i čistu vjeru Prorokovu” (str. 55)¹⁰. Posljednji ulomak prološki intoniranog prvog poglavlja, koji u dramski sublimiranom vremenu romana neposredno prethodi prvim iskrama pobune u begovskim šatorima na Orlovu polju, donosi jednu skoro naturalističku sliku:

“Na stotinama junačkih lešina podiže Avdurahim zgradu sultanovih reforama, i kada je iza tolika pokolja, umaranja i strahovanja nastala u Bosni tišina kao u grobnici, tro si je Avdurahim vezir s velikim zadovoljstvom ruke, govoreći porugljivo: Račun je sada čist i mirna Bosna”. (*Zmaj od Bosne*, str. 58)

Akciju glavnog junaka, i svih koji će ga slijediti, autor motivira, dakle, nepravdom, represijom i zločinom od strane sultanovih namjesnika, u pravilu nebošnjaka Turaka, u Bosni. Ali, ta motivacija ima samo inicijalnu ulogu. Opravdanje i smisao cjelokupne povijesne avanture vezuje se, s jedne strane, za odbranu čiste vjere, a s druge, za svijest junaka o vlastitoj etničkoj posebnosti u odnosu na Turke/Osmanlije. U pripremi pohoda na Travnik, na gradačačkoj kuli Husejn čita bosanskim begovima proglas:

“Bošnjaci! Tko ima oči, neka gleda, i tko uši, neka sluša! Pomamio se divan i sultan skočio na noge lagane. Mislite valjda da ide udariti na Moskova da mu vrati žao za sramotu i otme osvojene zemlje. Varate se, braćo! Sultan se sprema na nas, na Bošnjake, što vjeruju u Alaha i proroka Muhameda. Vi sigurno znate i zašto? Jer čuvamo čistu vjeru Prorokovu i jer nećemo da primimo gadne tuđe adete i strano odijelo (...) Sultan ide da nas utamani, da nam nagrđi vjeru, otme naša imanja i naša stara prava. Nije njemu stalo do nas, **jer on je Osmanlija, a mi Bošnjaci drugoga smo plemena...**” (*Zmaj od Bosne*, str.120, bold V. S.)

Privrženost bosanskom tradicionalno-folklornom kodu islamskog pravovjerja te rezervisanost spram *novota i gadnih tuđih adeta* sveprisutan je motiv u Tomićevom epski dizajniranom svijetu bosanske aristokracije. Kulminaciju dostiže u epizodi kada Husejn, činom javnog poniženja, natjera vezira Namik-pašu Moralija da svuče moderno nizamsko odijelo, odjene tradicionalnu odoru i izdrži tri dana javne pokore. Pretpostavlja se da je Tomić ovu epizodu preuzeo iz Jukićeva *Zemljopisa i povijesnice Bosne* (Zagreb,

⁹ Esad Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike*, str. 316.

¹⁰ Svi citati uzeti iz: Josip Eugen Tomić, *Zmaj od Bosne*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.

1851.). Premda je neki historičari uzimaju kao sasvim autentičnu¹¹, Ahmed S. Aličić drži da je vezir kojeg su Bošnjaci htjeli vidjeti kako “formalno stoji na čelu svih tih akcija morao samo zamjeniti nizamsku odoru prijašnjom jer nije mogao i dalje da nosi takvu munduru, a da bude na čelu Bosne”¹². Po srijeti je, čini nam se, Tomičeva romantičarska fasciniranost imagološkim konstruktom o primordijalnoj privrženosti Bošnjaka svojoj vjeri i svojim tradicijama:

“Istina je živa da ne ima među sljedbenicima islama puka koji tako zaneseno ljubi svoju vjeru, kao muhamedovski Bošnjaci. -Tako ti lipe turske vire-kažu oni kad jedan drugoga preklinje, a vidi se kolika u tim riječima leži snaga i oduševljenje njihovog vjerskog uvjerenja”. (*Zmaj od Bosne*, str. 155)

Opća predstava koju Tomić gradi o Bošnjacima, i u koju se uklapaju likovi romana, koji su “*priglilili islam i kao ljuti zmajevi borili se za tu svoju novu vjeru*”, mada, “*nikad nisu zaboravili na svoje stare povlastice uz koje su slobodno gospodovali u svojoj zemlji, nezavisno od osmanskih careva i stambulskog divana*”, svoje idejne korijene nesumnjivo ima u Starčevićovoj nacional-političkoj ideologiji¹³. Ove političke koncepcije u Hrvatskoj, nasuprot frontalnom antislamizmu tradicionalnih modela rješavanja Istočnog pitanja, dobijaju vjetar u leđa s austro-ugarskom okupacijom Bosne, i Josip Eugen Tomić je prvi koji ih literarno afirmiše. Do ovog romana Bosna je u hrvatskoj književnosti predstavljana uglavnom kroz tzv. hajdučko-tursku i graničarsku novelistiku u srednjovjekovnim stereotipima nepomirljivog sraza krsta i polumjeseca, e da bi Tomić podstakao proces koji će stubokom promijeniti hrvatsku književnu sliku Bosne okrunjenu pojavom tzv. pseudo-bosanske priče “u kojoj je Bosna više bila jedan živopisan orijentalni ambijent nego realni životni

prostor ... zemlja nastanjena ljudima koji su još sposobni za silnu ljubav i veliku mržnju, za zločine iz strasti i dobra djela, za osvetu i praštanje, za surovost i zlobu i za pobratimstvo i vjernost do groba. Iako su nosili bosansku nošnju junaci ovih pripovjedaka češće su pripadali knjiškom svijetu iz romantičke mašte nego što su živjeli stvarnim životom povijesne Bosne”¹⁴.

Teza Ante Starčevića o samosvojnosti južnoslavenskog etnosa u odnosu na strane zavojevače (Austro-Ugarska monarhija, Osmansko carstvo, Venecija), kao i romantični pankroatizam, koji u svoje etničko okrilje bezrezervno smješta bosanske muslimane, uz uvažavanje njihove pripadnosti islamu i razumijevanje za tobožnje pragmatične razloge svojedobne konverzije u drugu vjeru, naročito kada je u pitanju feudalna elita, može poslužiti i kao sažeti opis ideološke pozicije s koje Josip Eugen Tomić književnim sredstvima definiše identitet bosanskih muslimana¹⁵. U tu svrhu kao ilustracija može nam poslužiti povijesna retuš-mistifikacija impostirana u tekst romana:

“Kad je turski car Mehmed na vjeri pogubio bosanskog kralja Stipu Tomaševića u tvrdom gradu Ključu, i tužna kraljica Kata

14 Zdenko Lešić: *Pripovjedačka Bosna II*, Institut za književnost – Svetlost, Sarajevo, str. 402., 409.

15 Riječ je, van svake sumnje, o pragmatičnijem i modernijem pristupu Bosni i bosanskim muslimanima koji je usklađen sa pravaškim velikohrvatskim koncepcijama i inoviranim evropskim strategijama rješavanja Istočnog pitanja, kao i činjenici da je godinu dana prije objavljivanja romana Austro-Ugarska okupirala BiH i već počela sprovoditi svoj pacifikacijski plan oslanjanjem na domaće muslimansko stanovništvo. S novom konjunkturoom prestala je potreba za romantičarskom demonizacijom (Mažuranić) i jukićevskom denuncijacijom bošnjačke povijesti. Podsjećanja radi, 30-tak godina prije Ivan Franjo Jukić ovako je naklapao: “... on su postali u Bosni od zločestih hristijanah, koji svoje gospodstvo ne znajući drugčije uzdržati poturčiše se, iznevjeriše se Bogu i najveći neprijetelji postadoše svog naroda i svoje jednokrvene braće, samo zato, da uzdrže svoja posjedovanja zemaljska”. (Ivan Franjo Jukić: *Zemljopis i povijestnica Bosne*, u Sabrana djela I, Svetlost, Sarajevo, 1973. str. 187-188.)

11 Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Erasmus/Dani, Zagreb, Sarajevo 1995, str 165

12 Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju...*, str 216

13 <http://www.moljac.hr/biografije/starcevic/htm>

pobjegla iz jadne svoje zemlje u Rim, vidješe bosanski velikaši da im valja ili se seliti iz zemlje, ili odbaciti Kristovu vjeru i prigrliti islam ako su htjeli da zadrže velika svoja imanja i povlastice. Tako se i dogodi. (...) Slijedeći primjer velikaša i od straha pred turskom silom prijeđe k islamu i velik dio ostalog puka.

Za malo vrijeme, već u prvom koljenu, bijahu njihovi potomci najžešći protivnici kršćana, a najvatreniji privrženici islama. (...) U Bosni gdje je hrvatska vlast i hrvatska svijest nekoć cvala, poče se malo-pomalo gubiti ime hrvatsko, a to zato jer su Bošnjaci počeli zazirati od tog imena, pošto su Hrvati prvanjili u borbi kršćana proti Turčina s kojim su graničili..." (*Zmaj od Bosne*, str 155)

Pretpostaviti je da je za Tomićevu čitalačku publiku s kraja 19. vijeka, i samu u velikoj mjeri podložnu vjersko-etničkim predrasudama i stereotipijama, tema romana, smještena u prostor tako bliske i istodobno tako egzotične osmanske Bosne, s akterima koji još uvijek žive u epskom svijetu, iznimno atraktivna. U Tomićevoj Bosni vladaju moralni principi i zbivaju se događaji kojih u malograđanskom, činovničkom svijetu njegove ciljane publike nema i ne može biti: dva mlada junaka ukrštaju sablje, rizikujući glave, da odluče kojemu će pripasti djevojka, smrtni neprijatelji se mire nad grobom žene koju su voljeli, hajduci zbog ljubavi prelaze na stranu zakona, zadata riječ je skuplja od života a izdaja i nevjerstvo povlače za sobom vječno prokletstvo.

Sam poetski model u kome se realizira romaneskni tekst na izravan način pothranjuje i utvrđuje imagoške stereotipije. No, osim na planu imaginacije i literarne tehnike (kroz pripovijedne situacije i postupke likova koji u epsko-romantičarskim pozama defiliraju romanom) autor egzotizira svijet bosanskih muslimana i etnografskim pasażima prispodobljujući čitaocima običaje, navike i mentalitet ovoga naroda. Takva konstrukcija Bosne i Bošnjaka je donekle i razumljiva ako se ima u vidu civilizacijska i kulturološka pozicija s

koje autor percipira i kreira heteropredodžbe o svijetu o kojem piše. Promatrajući preko doskorašnjih imperijalnih i civilizacijskih granica, on kulturu i običaje bosanskih muslimana nužno *orijentalizira*, čineći ih još egzotičnijim i daljim. Takvo *orijentaliziranje* je izraženo, primjerice, u opisima raskoši u kojoj žive bosanski begovi, a scena ulaska Husejn-bega Gradaševića u Beograd, opis njegovog držanja, nošnje, konja i pratnje mogu se uporediti sa opisom kakvog persijskog princa i njegove svite iz *Hiljadu i jedne noći*. U prilog tome idu i opisi ženidbenih običaja kao i prijebračnog druženja i ašikovanja mladića i djevojaka. Tomić, istini za volju, vlada i određenim brojem autentičnih činjenica vezanih za bosansko-muslimansku običajnu praksu. Tako navodi da se kod prihvatanja momkova dara "uzima pod izvjesno da djevojka tog momka voli" (str.77). Vjerodostojno opisuje i način objedovanja (str.102), obrede i procedure posta koji muslimani praktikuju u mjesecu ramazanu (str.83), i sl.

Izgrađivši predstavu o identitetu bosanskih muslimana na ultrapatrijarhalnim običajnim kodovima, što korespondira sa općim epsko-romantičarskim i orijentalističkim okvirom romana, Tomić u tekstu reproducira i uvriježene stereotipe o diskriminaciji žene u bosanskom društvu:

"Nemila je sudbina muhamedovske Bosanke. Otac se niti ne veseli ženskom čedu kad mu se rodi, jer ono je stvoreno za harem, ne za svijet. U haremu se rodi, u njemu živi, u njem umre, strana svijetu, vječna ropkinja tuđe volje, za djevovanja roditelja, kasnije vojna svoga. Usuprot nema veće radosti muhamedovskom Bošnjaku već kad mu se rodi sin" (str. 79)

Predožba o položaju katolika u osmanskoj Bosni obojena je tamnim tonovima. S tim u vezi autor se, međutim, suzdržava eksplicitnog ideološkog izriječka i o nevoljama Hrvata čitaocima upoznaje na implicitan način, kroz opise uslova u kojima se odvija njihov svakodnevni, napose vjerski život. O blagovanju

Male Gospe u posavskom selu Zoviku Tomić s obilatim dozom patetike piše:

“U kukavnoj daščari, što bi imala biti crkvom, kućom božjom, čitaše starina župnik fra Anto misu, koju je njegovo maleno, ali pobožno i čestito stado uz vruće molitve slušalo” (str.84)

Sam društveni status likova sa katoličkim i muslimanskim imenima ukazuje da su katolici u podređenom položaju. Ipak, postoji pozitivna interakcija između ovih dviju vjersko-etničkih skupina prikazana kroz odnose djevojaka Mejre i Jurke, Huseina i majora Vidasa te fra Ilije Starčevića. Hajduk Marijan koji pristaje uz Husejnu i bori se pod njegovom zastavom je u tom smislu personifikacija podrške koju Zmaj od Bosne i njegov pokret uživaju među katoličkom rajom, a što je u Tomićevom starčevićevskom ideološko-povijesnom obzoru izraz svijesti o pripadnosti istom etnosu i zajedničkoj domovini, zatim i izraz novih strategija u rješavanju tzv. Istočnog pitanja, ali i pozitivna reakcija na dokazanu Husejnovu benevolentnost prema katolicima i ostalim nemuslimanima u Bosni:

“Pod Huseinom vezirom bijahu kršćani posve slobodni i niko im ne smjede sile učiniti” (str.157) (...) “...osim toga jednako ga ljube i turci i kršćani, jer je, valja reći, pravedan, i u njegovoj kapetaniji svako dobiva sud po pravdi, bio turčin ili krst” (str.120)

Atributi koje autor pripisuje Gradaševiću: pravednost, odanost vjeri, junaštvo i tragičnost, uglavnom se slažu sa legendarno-populističkom predstavom o Zmaju od Bosne ali i sa dokumentarnim svjedočanstvima njegovoj o ličnosti.¹⁶ Kako, međutim, stoje stvari sa

likom Husein-kapetana u strukturi romana, kojim je književnim sredstvima je oblikovan, kako je motivisano njegovo djelovanje i šta je književni ključ njegove sudbine? U fabulu romana Tomić ga uvodi u romantičarskom maniru kao vojskovođu pred četom junaka:

“...svirale sviraju, talambasi udaraju, bojni barjaci lepršaju po zraku... Husein-kapetan razređuje četu po odjelima, daje i šalje zapovijedi i priskače sam gdje treba njegove riječi i odluke. Uto će on odjedanput stupački okrenuti konja i pogledati prema kuli Rustem-begovoj...”

A u kuli Rustem-bega Altomanovića, prema kojoj okreće svoga konja, sjedi lijepa Mejra Altomanovića, koja se Husejnu obećala i sad čeka da se on vrati iz bitke i povede je sa sobom. Ova kao ni druge ljubavne epizode nisu samo romantičarsko-sentimentalni dekor nego im je, kao što ćemo vidjeti, namijenjena ozbiljna uloga – druga je stvar koliko je i *ozbiljena* – u raspletima nekih ključnih situacija epsko-povijesnog sloja romana. Poetološki gledano to je bilo nužno budući da je pisac za glavnog junaka romana odabrao prominentnu historijsku ličnost, za razliku od klasičnog historijskog romana valterskotovskog tipa koji glavne uloge povjerava autsajderima, fiktivnim ili povijesno marginalnim ličnostima, lišavajući se tako imperativa da centralni tok u strukturi zapleta rigorozno samjerava sa zbiljskim činjenicama. MiKS epske i sentimentalne situacije u kojoj Husejn-kapetana nalazimo u uvodnoj sceni pratiće ga cijelim tokom fabule.

U svojoj vojnoj pustolovini Gradašević je također okružen likovima klasičnog epskog asortimana kakav je i sam, pa je, sukladno tome njegov kao i govor saboraca epski stilizovan, ponekad i deseterački ritmiziran:

“Sa mnom se nešto događa. Krv mi teče bijesno po žilama, grudi mi se šire, nož sam od sebe izlazi iz korica, a konjic mi rza i vrišti za poljem od mejdana;–vjere mi trebat će sa-

Kurana i ni za šta na svijetu ne bi propustio onih pet molitava dnevno...”

16 Tako franjevački ljetopisac fra Jako Baltić piše kako se “vezir Husein prema krstjanima činjaše pravedan”, a Madžar Kunibert, liječnik kneza Miloša Obrenovića, koji je Huseina sreo u Beogradu o njemu bilježi: “Jedva bi se moglo vjerovati, da se pod ovako nejakim i nježnim tjelesnim sastavom mogla skrivati ovako krepka duša, vojnički darovi, velika taština, a naročito lična hrabrost dotjerana nekada do drskosti. Iskren i predan musliman, on je brižljivo vršio spoljne obrede svoje vjere i propise

blju opasati i pod barjak sazvat sokolove” (str. 123) (...) “na noge junački svatovi, valja nam voditi djevojku; kratki su danci, a dugi konaci” (str.87)

U ljubavnim avanturama Husejn je u ulozu, pa samim tim i u stilskom registru, trubadurskog ljubavnika. Tada je njegov govor lirizovan, još intenzivnije poetski ritmiziran:

“Bog će dati ja ću se zdrav vratiti. A onda, Mejro, neka nam svane novo, slatko doba, gdje ćemo združeni uživati najljepšu sreću toga svijeta” (str.63)

Ali, neće. Husejnov smrtni neprijatelj, izvornički kapetan Ali-paša Fidaħić Mejru isprosi i, nakon neuspjelog Husejnovog pokušaja otmice, na sablju je dobije, te postane njen zakoniti muž. Kada se, poslije nekog vremena, Gradašćević stavi na stranu Mahmut-paše i opsjedne izvorničku tvrđavu, u žaru borbe i Mejra strada od ruke nepoznatog strijelca a Ali-paša se predaje na vjeru svom neprijatelju. Saznavši za Mejrinu smrt Husejn pristupa Ali-paši i prisustvujemo antičkoj sceni izmirenja neprijatelja nad mezarom žene koja će ih vezati prijateljstvom kao što su prije bili razdvojeni mržnjom:

“Husein gledaše u njegov okom punim saučea i sažaljenja. Tad ujedanput pristupi naglo k njemu i naočigled svih vojnika ogri svog zakletog neprijatelja:–Ne sužanj–progovori svečanim glasom–moj pobratim odsad ćeš mi biti. Oba smo nesretna; nesreća nek`nas izmiri”. (str. 117)

Neprijateljstvo gradačačkog i izvorničkog kapetana u godinama koje su prethodile buni je historijska činjenica, kao što je poznata i njihova uska saradnja u vrijeme bune i legendarno prijateljstvo o kom su ispredana brojna predanja i ispjevane pjesme (*Pomami se Zlatica vodica*, npr.). Nikada, međutim, nije otkriven stvarni motiv njihove skoro nevjerovatne pomirbe. Tomićeva inačica sigurno nije historijski vjerodostojna¹⁷ ali

17 Uostalom, ni ljubav sa Mejrom, kao ni kasnije nuđenje braka Mariji, kćerki majora Vidasa, ne bi moglo biti historijski vjerodostojno jer je Husjin, već od 1820.,

je kao književno rješenje, ostvareno variranjem književnog motiva ljubavnog trougla i sudbinskog vezivanja suparnika preko smrti zajedničke ljubavi, uz neizostavnu dozu patetike, ipak vješta, domišljata i unutar fabule naratološki funkcionalna.

Sva četiri ženska lika u romanu, koliko ih ukupno ima, dobila su sasvim određenu funkciju u raspletu događanja na “povijesnoj” ravni zbivanja. Onako kako Mejrina smrt motivise sklapanje pobratimstva između smrtnih neprijatelja a, kasnije, dvojice ključnih ljudi bosanske bune, tako ljubavno ukazanje lijepo vezirove kćeri Zejne mladom begu Zlatareviću motivise njegovu odluku da organizuje bijeg njenog oca, te Bošnjaci na Kosovo odjašu bez dotadašnjeg bosanskog namjesnika. Na sličan način, u skladu s onom narodnom da *zaljubljeni na jedno oko gledaju*, i zatavljenost glavnog junaka u Mariju, kćerku austrijskog špijuna majora Vidasa, prouzrokovat će njegovu indolenciju spram vojnih pokreta velikog vezira, što će ga na kraju koštati poraza i progonstva. I četvrti ženski lik Mejrina družbenica Jurka, iako u početku ima tek ulogu ljubavnog glasnika, biva uzrokom prilaska hajduka Marjana Husejnovoj vojsci i, kasnije, njegovog junačkog podviga – zauzimanja travničke tvrđave. Husejn-kapetan mu poslije toga oprašta ranija zlodjela, opasuje *vitešku sablju* i nudi mu da se vrati kući gdje ga čeka Jurka, što on u skladu sa epski kodiranom etikom odbija i odlučuje ići za Husejnom i njegovom sudbinom. Ovaj ga patetičnom gestom i tonom “potrepeta po ramenu i reče na to poozbiljnim licem, kao da sam sa sobom govori:–A ti stupaj sa mnom, za istom zvijezdom, ka slavi ili propasti” (str. 134). U ovom dijalogu s hajdukom on tako sam određuje i svoj poetološki status. Husejn kao tragični junak mora ići do kraja, svjestan da može izgubiti više nego što može dobiti. No sve to djeluje, ipak, odveć knjiški i pozerski, pa bi generalni zaključak vodio

bio oženjen “iz porodice Begzadića iz Dervente” (Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju...*, str. 404)

ocjeni autorova neuspjeha u harmoniziranju imaginativnog i historijskog sloja romana, usljed čega je Husejnova tragičnost više rezultat činjenice da fabula vjerno slijedi stvarnu historijsku priču a manje načina na koji je Tomić, barem iz perspektive današnjeg čitaoca, uspio ozbiljiti unutarnju motivaciju i taj lik učiniti književno uvjerljivim.

Slika Osmanlija u romanu je data uglavnom kroz vizuru bosanskih protagonista bune. Osmanlije su prikazane u svjetlu nekoliko stereotipnih heteropredodžbi koji im pripisuju svojstva neverstva, lukavstva, lijenosti... dakle, svih onih okoštalih atributa koje je eurocentrični imaginarij pripisivao svijetu Orijenta. Tomićevi Bošnjaci, kao neki vid orijentalističkog međustepena (nešto između Slavena i punih orijentalaca), iskazuju svoj doživljaj Osmanlija na fonu samosvjesnosti o etničkoj posebnosti i njom pothranjivane međusobne solidarnosti i saradnje. Ali-paša Fidahić u jednoj prigodi veli:

“Ja sam povjerovao Osmanlijama, pa sam u jedan čas izgubio sve. Husein bijaše moj din-dušmanin, pa mi je u jedan čas dao opet sve što je mogao: slobodu, poštenje i pobratimstvo svoje”. (str. 118)

Na drugom mjestu Tomić daje zanimljivo objašnjenje kompleksnih odnosa između Bošnjaka i Porte:

“Oni (Bošnjaci, op. a) smatrahu se ne podložnicima već saveznicima carigradskog padaše čiji su glas slušali samo onda kad ih je kao glava muslimana pozivao u boj za vjeru Prorokovu. Inače su se Bošnjaci vazda tuđili od Osmanlija, a sultanovi veziri u Travniku ne imahu nad Bošnjacima nikakove vlasti ni snage”. (str.155)

Autor ovdje, kao i na nekoliko drugih mjesta, iskazuje dobru upućenost u samu prirodu institucije osmanskog sultana, koja u sebi sjedinjuje ovlasti svjetovnog vladara i sakralnu funkciju halife, što je uzrok određenog, emotivno uslovljenog, pokoravajućeg, a u biti ambivalentnog odnosa koji Bošnjaci (i ne samo oni) imaju spram osmanskog

vladara. Takav doživljaj sultana raspolučivao je bosanskomuslimansko povijesno biće između, religijski uslovljenog, osjećaja obaveze pokoravanja halifi i, povijesno manje-više utemeljenog nezadovoljstva politikom Porte, čiji je deblji kraj vrlo često bio rezervisan za Bosnu i Bošnjake. Stoga je samo prividno kontradiktorno da Husejn, nezadovoljnik i bundžija, isti onaj koji, nekoliko stranica prije, tvrdi da za “toga cara neće da zna”, izgovara riječi:

“Jest! Ja sam odan sultanu jer je on poglavica svih muslimana i jer su potomci Osmana vazda bili najjači štit islama”. (str. 70)

Odnosi između Husejn-bega Gradašćevića i srpskog kneza Miloša Obrenovića u vrijeme bune nisu, kako u historiografiji tako ni u književnim interpretacijama, lišeni stanovite kontroverzije. Primjerice, u Sušičevoj književnoj obradi, u romanu *Uhode*, Husejn i Miloš, iz vizure unutarnjeg pripovjedača-turskog uhode, bivaju, sukladno romanopisčevoj privrženosti marksističkoj antikolonijalnoj koncepciji balkanske povijesti i ideologiji bratstva-jedinstva, označeni kao potajni saveznici u sklopu općejužnoslavenske urote protiv Stambola i Porte. Tomić, pak, na tragu otvorene nesimpatije prema Milošu (kog naziva “bivšim govedarom”, a njegove sunarodnike pežorativnom odrednicom – Vlasi), figure na šahovskoj ploči povijesti postavlja sasvim obratno. Tako u jednoj epizodi, nakon što je dao utamničiti sultanove izaslanike i Miloševe geodete, koji su u njegovom sandžaku došli povlačiti nove granice srpske kneževine, Ali-paša Fidahić “uvidi da sultan, samo da oslabi svoje bosanske protivnike, ide komadati Bosnu u prilog Milošu koji je proti bosanskim begovima bio oduvijek pouzdan saveznik sultanov”. (str. 98)

Miloševo političko-diplomatsko djelovanje u romanu je uglavnom kao pragmatično i licemjerno, jednako kao što su i potezi Ali-paše Rizvanbegovića motivisani vlastodržačkom pohlepom. Upravo u ovakvim ka-

rakternim svojstvima, kao i u ulozi koju im je pripovijedač namijenio u okviru raspleta događanja, leži objašnjenje zašto ni jedan ni drugi zapravo nisu likovi romana u uobičajenom smislu. Oni se u vidokrugu pripovijedanja ukazuju samo posredstvom glasnika ili preko posljedica svoga djelovanja. Poetološki i imagološki razlozi ovdje su – kao i u svim drugim sastavnicama romaneskne strukture – izbili u prvi plan, i to bi trebalo uzeti kao najbitniji vid cijele naše analize ovoga romana. Konkretno, u ovom slučaju, dva proračunata negativca prosto su neuklopiva u Tomićevu sliku Bosne, u epski svijet rigoroznih viteških pravila i čvrstog sistema vrijednosti, u kojem se bira između svega ili ničega, između *slave i propasti*. Kao ilustracija poslužiće nam Huseinov odgovor Milošu nakon što mu je ovaj, pismenim putem, uputio ponudu da posreduje u njegovom sukobu sa Portom:

“Otpušteni robe! Budi sretan da možeš jesti ono malo hrane što imaš pred sobom; ja sam svoje činije već izvrnuo i ne trebam tvog podsredstva kod velikog vezira. Baš za tog cara neću da znam kod koga se ti želiš za me zauzeti. Da te dočekam, gotov sam u svako doba i na svakom mjestu; moja sablja je sjekla prije nego što je tvoja kovana. Zmaj od Bosne”. (str.145)

SUMMARY:

Poetic, Ethnic-historical and Ideological Aspects of Heteroconcepts in the Novel “Zmaj od Bosne” by Josip Eugen Tomić

The analysis of heteroconcepts in the novel “Zmaj od Bosne” by the late romanticist Croatian writer Josip Eugen Tomić has shown that, in addition to hardline stereotypes, literary processes often play an essential role in the construal of images on ethnic, confessional, and social groups, historical figures, and historical-social situations.

Based on the postulates of the Aachen School, according to which images of nations are perceived in a non-essentialist manner, by abandoning the cognitive dimension, the analysis encompassed the romanesque image of Husein-kapetan as a historical figure, the characterisation of Bosnian Muslims and their way of life, the image of the Ottomans, the image of the woman...indicating to what extent imagology aspects are significant for an understanding of the author's failure to harmonise the imaginative and the historical layers of the novel.

Keywords: Josip Eugen Tomić, late romanticism of the South Slavic type, imagology, the Aachen School, stereotypes, concepts about Bosnia and Bosniaks, ideology of party of rights, exotism, orientalism

Literatura

1. Aličić, Ahmed S.: *Pokret za autonomiju Bosne*, Orijentalni institut, Sarajevo 1996.
2. Dukić, Davor: *O imagologiji, u Kako vidimo strane zemlje*, zbornik, priredili: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 5-22.
3. Gvozden, Vladimir: *Književna imagologija u perspektivi*, Ostrvo, 4, april 2005.
4. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, BKZ “Preporod”, Sarajevo 1998.
5. Jukić, Ivan Franjo: *Zemljopis i povijestnica Bosne*, u Sabrana djela I, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
6. Malcolm, Noel: *Povijest Bosne*, Erasmus/Dani, Zagreb, Sarajevo 1995.
7. Tomić, Josip Eugen: *Zmaj od Bosne*, Matica Hrvatska, Zagreb 1970.
8. Zgodić, Esad: *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedia, Sarajevo 1998.
9. <http://www.moljac.hr/biografije/starcevic/htm>